

УДК 340.15+347.6

<https://doi.org/10.34142/23121661.2025.41.06>orcid.org/0000-0001-6394-1834

© Пономаренко О.М., 2025

orcid.org/0000-0003-4717-7754

© Мешкова К.О., 2025

О.М. Пономаренко, К.О. Мешкова**ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ У ШЛЮБІ
В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ ТА СУЧАСНІЙ
ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ****O. Ponomarenko, K. Meshkova****THE LEGAL STATUS OF WOMEN
IN MARRIAGE IN ANCIENT ROME
AND THE MODERN LEGAL SYSTEM OF
UKRAINE**

Анотація. "Правовий статус жінки у шлюбі в Стародавньому Римі та сучасній правовій системі України" досліджує еволюцію правового становища жінки у шлюбі від Стародавнього Риму до сучасної України. У статті розглядається, як історичні правові системи впливали на сучасні норми та принципи рівності прав та обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї. Автори аналізують правовий статус жінки в Стародавньому Римі, де вона була практично безправна, і порівнюють його із сучасним українським законодавством, яке повністю відповідає міжнародним стандартам рівності. Особлива увага приділяється змінам у правовому становищі жінки в римській правовій системі, включно з переходом від шлюбу *cum manu* до шлюбу *sine manu*, що дало змогу жінкам зберігати правовий і соціальний зв'язок зі своєю кровною сім'єю і не потрапляти під владу чоловіка. У статті також розглядаються сучасні правові норми України, які забезпечують рівність прав та обов'язків подружжя, майнову незалежність жінки та захист її прав у шлюбі та сім'ї. У результаті дослідження автори дійшли висновку, що принцип рівності прав жінки і чоловіка, який бере початок у римському праві, набув свого розвитку в сучасній правовій системі України, яка відповідає міжнародним стандартам у сфері рівності жінки і чоловіка та забороні на дискримінацію за статевою приналежністю. Важливою гарантією незалежності жінки та її правового становища в суспільстві та сім'ї є її здатність бути самостійним власником майна. Сімейне законодавство України, передбачаючи презумпцію спільності майна, нажитого під час шлюбу (фактичного сімейного союзу), право на аліменти після розлучення, закріплює правило щодо розв'язання всіх питань у сім'ї за взаємною згодою та право на договірне регулювання сімейних відносин, тим самим забезпечуючи незалежність жінки та рівність її прав із чоловіком.

Ключові слова: шлюб, сім'я, правове регулювання, рівність, гарантії, право спільної сумісної власності, договірне регулювання, фактичний сімейний союз, аліменти, розірвання шлюбу, заборона дискримінації.

Abstract. ‘The Legal Status of Women in Marriage in Ancient Rome and the Modern Legal System of Ukraine’ explores the evolution of the legal status of women in marriage from Ancient Rome to modern Ukraine. The article examines how historical legal systems have influenced modern norms and principles of equality of rights and responsibilities of women and men in the family. The authors analyse the legal status of women in Ancient Rome, where they had virtually no rights, and compare it with modern Ukrainian legislation, which is fully in line with international standards of equality. Particular attention is paid to the changes in the legal status of women in the Roman legal system, including the transition from cum manu to sine manu marriage, which allowed women to maintain legal and social ties with their blood family and not to be subject to the power of their husbands. The article also examines the current legal norms of Ukraine that ensure equality of rights and obligations of spouses, property independence of women and protection of their rights in marriage and family. As a result of the study, the authors conclude that the principle of equality of rights between women and men, which originated in Roman law, has been developed in the modern legal system of Ukraine, which meets international standards in the area of equality between women and men and the prohibition of discrimination on the basis of gender. An important guarantee of a woman's independence and her legal position in society and the family is her ability to be an independent property owner. Family law of Ukraine, providing for the presumption of community property acquired during marriage (de facto family union), the right to alimony after divorce, enshrines the rule that all issues in the family should be resolved by mutual consent and the right to contractual regulation of family relations, thereby ensuring the independence of women and their equal rights with men.

Keywords: marriage, family, legal regulation, equality, guarantees, right to joint property, contractual regulation, de facto family union, alimony, divorce.

Постановка проблеми. Усі сучасні правові системи розвинених країн світу побудовані на визнанні принципу рівності прав та обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї. Цей принцип закріплюється в основних міжнародних актах, присвячених правам і свободам людини. Він закріплений у ст. 16 Загальної декларації прав людини (1948), в якій ідеться про те, що чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право на вступ до шлюбу і створення сім'ї без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії. Вони мають рівні права на вступ до шлюбу, у шлюбі та при його розірванні. У ст. 16 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW, 1979) наголошується на необхідності вжиття всіх відповідних заходів для усунення дискримінації щодо жінок у питаннях шлюбу та сімейних відносин. Це включає рівні права та обов'язки у шлюбі та сім'ї.

У ст. 23 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966 р.): закріплюється, що сім'я є природним та основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави, а чоловіки та жінки мають рівні права під час вступу до шлюбу, у шлюбі та під час його розірвання. Однак, визнання рівності жінки і чоловіка не тільки в сім'ї, а й у суспільстві пройшло тривалий історичний шлях, початок якого було покладено в Стародавньому Римі.

Вбачається, що порівняльний аналіз правового статусу жінки у шлюбі в стародавньому Римі та сучасній Україні дасть змогу не лише простежити історичну еволюцію прав і свобод жінок, а й зрозуміти, як історичні правові системи впливають на сучасні норми та принципи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці правовий статус жінки в сім'ї, як правило, досліджується в контексті принципу рівності прав і обов'язків жінки і чоловіка в сім'ї і заборони дискримінації за гендерною ознакою. Ці питання досліджувалися Т. В. Боднар, І. В. Жилінковою, М. Менджур, Є. О. Харитоновим, О. І. Харитоновою та іншими вченими. Правове становище жінки у сім'ї за римським правом глибоко досліджувалася у наукових працях вітчизняних цивілістів кінця ХІХ століття, серед яких особливої уваги потребує наукова праця Л. Н. Казанцева «Въ связи съ историческими формами римскано брака. Періодъ языческой. Историко-юридическое изследование», в якому автор показав як змінювалося становище жінки у сім'ї на різних історичних етапах розвитку Стародавнього Риму. Порівняльний аналіз правового статусу жінки у шлюбі у римської та сучасній української правових системах поки не проводився. Проте, таке дослідження сприятиме глибшому розумінню поточних правових стандартів у принципі рівності прав та обов'язків жінки та чоловіка та їх розвитку.

Метою статті є порівняльний аналіз правового статусу жінки у шлюбі в Стародавньому Римі та сучасній правовій системі України з метою більш глибокого розуміння сучасних правових стандартів принципу рівності прав жінки та чоловіка у шлюбі та сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Правове становище жінки в правовій системі Стародавнього Риму не було однаковим. Воно змінювалося в бік поступового розширення її прав.

На найперших етапах розвитку римської держави жінка була абсолютна безправна і в суспільстві, і в сім'ї. Стародавнє римське суспільство і сім'я були патріархальними. Повним обсягом правоздатності в цей період володіла лише обмежена кількість фізичних осіб. До них належали виключно чоловіки, які мали римське громадянство, були вільними і займали в сім'ї статут глави сім'ї (paterfamilias). Главою сім'ї (paterfamilias) визнавали найстаршого в сім'ї чоловіка. Всі інші члени сім'ї, включно з дорослими синами, онуками, жінками, належали до підлеглих і не володіли правоздатністю, а це означало, що вони не могли самостійно вчиняти жодних юридично значущих дій. При цьому жінка за такого патріархального укладу римського суспільства була в абсолютно безправному становищі. Якщо у чоловіків була можливість набути правоздатності після смерті paterfamilias, то у жінки такої можливості не існувало, жінка від народження до смерті не мала правоздатності. З моменту народження вона потрапляла під безмежну владу батька, який самостійно вирішував усі питання,

що стосувалися життя жінки, аж до позбавлення її життя. Ця влада поширювалася і на питання укладення жінкою шлюбу.

Незважаючи на те, що впродовж усієї історії римської держави для укладення шлюбу була потрібна згода жінки, в патріархальній сім'ї в жінки не було можливості відмовитися від шлюбу з тим чоловіком, якого для неї вибрав батько. У цей час шлюб розглядався винятково як економічний союз, в його основі лежав звичайний цивільно-правовий договір, сторони якого (*paterfamilias* нареченого і нареченої) намагалися його укласти на більш вигідних для себе і своєї сім'ї умовах.

Спочатку сім'я в римській правовій системі будувалася на шлюбі *cum manu* (шлюб із чоловічою владою). Ця назва повністю відповідає сутності сімейних відносин, що виникають на підставі такого шлюбу. Жінка з-під влади батька, після укладення шлюбу, підпадала під таку ж повну владу чоловіка (*paterfamilias*). При цьому вона обривала всі правові зв'язки зі своєю біологічною сім'єю і ставала членом сім'ї чоловіка. Слід зазначити, що жінку в такій сім'ї складно було назвати суб'єктом, її становище більше відповідало категорії об'єкт, хоча, звісно, вона мала трохи більше прав, ніж раби, що належали сім'ї.

Найпоширенішим способом укладення шлюбу *cum manu* була процедура манципації. Автори підручника *Основи римського приватного права* описують цю процедуру таким чином. Вона здійснювалася за допомогою «міді та вагів» та була «уявною» купівлею дружини чоловіком. У таких же формах відбувалося набуття найбільш цінних речей – землі, рабів [1, с. 47]». Автори підручника зазначили, що така купівля була уявною, але фактично це означало придбання дружини чоловіком, що впливало на правове становище жінки в сім'ї. Л. М. Казанцев прямо зазначав, що купівля жінок у рідних ставила її в однакове становище з придбаною річчю, у становище раби в чоловіка та її пана [2, с. 90].

Жінка не мала в такій сім'ї навіть прав на дітей, які нею були народжені. Усі права на дітей належали виключно чоловікові. Жінка також не мала права власності на майно, яке набувалося в шлюбі, власником усього майна був чоловік. Таке безправне становище жінки позначалося і на можливості розірвати шлюб. На перших етапах розвитку римської держави розірвання шлюбу було взагалі неможливим, право на розлучення з'явилося значно пізніше. Однак, навіть після появи права на розлучення, воно належало виключно чоловікові. Жінка не могла бути ініціатором розлучення. Та й чоловіки на перших порах не часто ним користувалися, оскільки «як цінна річ, за яку заплачено, можливо, дуже дорого, і набагато дорожче ніж за інші речі, жінка була дорога чоловікові [2, с. 141]».

Крім того, потреби в розлученні, як правило, також не існувало, оскільки чоловік був вільний у своїх діях і вчинках, і наявність дружини жодним чином

не обмежувала його свободу. Єдина причина, яка на перших порах могла стати серйозним приводом для бажання розлучитися з однією жінкою, щоб одружитися з іншою, – це нездатність жінки народити дитину. Історики пишуть, що першим римлянином, який розлучився з дружиною через її безпліддя, був Спурій Карвілій. Він якраз і обґрунтував своє розлучення тим, що метою законного римського шлюбу є продовження роду. Про право вигнати жінку з дому було написано і в Законі XII таблиць: «Наказав дружині взяти речі, які їй належать, і, забравши в неї ключ, вигнав її». Таким чином, влада чоловіка над дружиною також поширювалася на сферу припинення шлюбу.

Поступово становище жінки в сім'ї та суспільстві почало поліпшуватися. Одночасно відбувалося кілька процесів - змінився уклад сім'ї, з'явився новий вид шлюбу. На зміну агнатській сім'ї, побудованій на підпорядкуванні всіх членів сім'ї голові, прийшла сім'я, що ґрунтується на кровній спорідненості. Жінка, яка виходила заміж, зберігала правовий і соціальний зв'язок зі своєю кровною сім'єю і не потрапляла під владу свого чоловіка. Такий шлюб став носити назву без чоловічої влади (*sine manu*) або його ще називали вільний шлюб. Подружжя почали розглядати як партнерів, пов'язаних насамперед особистими стосунками. Характеризуючи цей різновид шлюбу, Л. Н. Казанцев писав, що за шлюб вільного, вільно укладеного і вільно розірваного, особливо з ослабленням батьківської влади, сполучним початком була взаємна схильність, взаємне почуття любові та поваги. Це призвело до того, що римляни останніх часів язичництва виробили настільки досконалий погляд на шлюб, що вартий схвалення навіть з точки зору релігії християнської. Шлюб за цим поняттям був статевим союзом, але не з єдиною і навіть не з переважною метою дітонародження, це останнє вважали лише однією з наявних цілей шлюбу, але вище за нього стояла мета того цілковитого єднання між чоловіком і дружиною, що так вірно висловлено у словах: хай буду ти однією плоттю. Шлюб визнавався тоді спілкуванням не тільки фізичним, але також духовним, розумовим, моральним, релігійним [2, с. 11].

Жінка в такому шлюбі вже є суб'єктом права. І перше, на чому позначилося набуття жінкою правосуб'єктності, – це на її праві обирати, в якому шлюбі вона буде перебувати – з чоловічою владою і без чоловічої влади. Таке право існувало у жінки в той період, коли названі два види шлюбу існували одночасно. Шлюб без чоловічої влади укладався шляхом простого, без зайвих формальностей, приведення нареченої в дім нареченого. Для того, щоб цей шлюб не перетворився на шлюб із чоловічою владою, жінка мала на три ночі на рік піти з дому, таким чином переривалася «давність володіння» жінкою, після якої вона підпадала під владу чоловіка. Таким чином, тільки жінка вирішувала, чи йти їй з дому, щоб залишатися й надалі вільною від влади чоловіка, чи лишитися вдома і стати підвладним членом сім'ї.

Особливістю такого шлюбу було те, що майно жінки і чоловіка не змішувалося, кожен був власником майна, яке йому належало. Л. Казанцев з цього приводу писав, що, звільнивши жінку з-під всеосяжної влади чоловіка та підкріпивши її самостійність майновою незалежністю, вона створила для жінки можливість індивідуального розвитку і поставила її в розряд рівноправних членів суспільства [2, с. 130]. Саме в цей період бере початок принцип рівності жінки і чоловіка в сім'ї. Завдяки визнанню правоздатності жінки, її статус підвищився не тільки в сім'ї, а й у соціальному та економічному житті римського суспільства. Як зазначають історики, в руках жінок Риму був зосереджений великий капітал, певний час вони могли навіть виступати адвокатами в суді та займатися іншими видами діяльності. У сфері сім'ї незалежність жінки виразилася в тому, що вона могла стати, зокрема й ініціатором розлучення. Рівність подружжя у праві ухвалити рішення про розлучення - вищий ступінь рівності прав чоловіка і дружини у шлюбі.

Слід зазначити, що Римська правова система стала еталоном свободи жінки в сім'ї та суспільстві. У решті правових систем, які існували одночасно з римською, і в тих, що виникли після падіння Римської імперії, жінка ще тривалий час залишалася залежною від батька та чоловіка в сім'ї, що позначалося і на її статусі в суспільстві. Ця залежність варіювалася залежно від національних характеристик населення. Так, наприклад, у національних традиціях українського суспільства сформувався більш незалежний статут жінки в сім'ї, на що вказують Є. О. Харитонов та О. І. Харитонова. Вони пишуть, що до традиційних цінностей української родини є повага до жінки, її рівноправність у родині, шанобливе ставлення до матері. Рівноправність стосунків виявляла себе у правах жінки на майно, зокрема, на так звану материзну, що не характерно для деяких інших народів, де повним власником є лише чоловік [3, с. 236]. Однак, таке становище існувало більше як традиція, і не знаходило правового закріплення.

Боротьба жінок за свої економічні, політичні, соціальні, сімейні права в усьому світі розпочалася лише наприкінці XIX – на початку XX. На території України вперше рівність чоловіків і жінок було закріплено після Революції 1917 року. Першими актами радянської влади стало скасування законів про нерівність чоловіків і жінок. Перші декрети в Україні, які закріпили рівність прав та обов'язків жінки і чоловіка в сім'ї, як писав Г. К. Матвеев, «були видані в УСРР у лютому 1919 р., тобто на один рік і два місяці пізніше, ніж аналогічні декрети [4, с. 468]» центральної влади. Загалом, за весь час існування радянської держави, цього принципу дотримувалися і гарантували в усіх сферах життя, і насамперед у сім'ї. Можна навіть назвати випадки, коли чоловік був більш обмежений у сімейних правах, ніж жінки. По-перше, чоловік не мав права на розірвання шлюбу в період вагітності дружини та впродовж року після народ-

ження дитини, тоді як жінка не мала жодних обмежень права на розлучення. По-друге, судова практика в радянський період у питанні визначення місця проживання дитини після розірвання шлюбу батьків сформувалася таким чином, що місце проживання дитини практично завжди визначалося за місцем проживання матері.

Сучасна правова система України в питанні рівності прав жінок і чоловіків повною мірою відповідає міжнародним стандартам. Відповідно до ст. 51 Конституції України кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. На цьому ж принципі побудовано і сімейне законодавство України.

Т. Боднар пише, що принцип рівності прав та обов'язків жінки та чоловіка у сім'ї забезпечується, зокрема, створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством, правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям [5, с. 46].

М. Менджул відмічає: «Принцип рівності найбільш яскраво проявляється у шлюбних відносинах, забезпечуючи рівність чоловіка та жінки як членів подружжя у реалізації ними особистих немайнових та майнових прав, набутті майна, поділу спільного майна, рівності членів фактичного шлюбного союзу, рівності чоловіка та жінки у правах і обов'язках щодо дітей» [6, с. 214]. Слід особливо зазначити, що майнова незалежність жінки, а також захист і гарантії її майнових прав значною мірою сприяють реалізації принципу рівності в сім'ї. Римська правова система наочно демонструє цей взаємозв'язок. Можна з упевненістю констатувати, що сучасне українське сімейне законодавство містить ефективні гарантії особистої та майнової незалежності жінки у сім'ї, які полягають у таких основних положеннях.

У ст. 60 СК закріплюється презумпція спільності майна, яке нажите під час шлюбу (проживання у фактичному сімейному союзі). Ця презумпція діє і в тому разі, якщо один із подружжя не мав з поважної причини самостійного заробітку (або доходу). Слід зазначити, що незважаючи на те, що ця презумпція поширюється на будь-кого з подружжя, традиційно в такій опиняється жінка, яка бере на себе обов'язки по вихованню дітей та веденню домашнього господарства. Встановлення подібної презумпції слугує надійною гарантією майнової незалежності. Як таку саму гарантію необхідно розглядати і право того з подружжя, який з причини виховання дітей, ведення домашнього господарства та інших поважних причин, не здобув освіти або досвіду роботи, на аліменти від другого з подружжя протягом 3 років після розірвання шлюбу. При цьому наявність такого права закон не пов'язує з наявністю працездатності.

У разі ж поділу майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, частки майна дружини та чоловіка є рівними, також незалежно від

того, що подружжя мало різний дохід або хтось із них із поважної причини не мав самостійного доходу зовсім.

Серйозною гарантією принципу рівності прав жінок і чоловіків у шлюбі та сім'ї є право та обов'язок подружжя діяти за взаємною згодою. Так, правочини, які вчиняються одним із подружжя зі спільним майном необхідно вчиняти за згодою другого з подружжя. У сфері здійснення батьківських прав та обов'язків також необхідна згода обох батьків.

Не слід забувати і про право жінки та чоловіка на договірне регулювання сімейних відносин. Тільки за наявності юридичної рівності можливе укладення договору. При укладенні договору кожна зі сторін діє у своїх інтересах і прагне укласти договір на найбільш вигідних для себе умовах.

І, звісно, найнадійнішою гарантією рівності прав жінок і чоловіків у шлюбі, яку не можна недооцінювати, є право на розірвання шлюбу як за взаємною згодою, так і за ініціативою одного з подружжя. Лише визнання шлюбу як вільного союзу, з якого можна вийти з власної волі в будь-який момент, забезпечує рівне становище подружжя в сім'ї незалежно від статі.

Висновки. Усе вищевикладене дає змогу дійти висновку, що принцип рівності прав жінки і чоловіка, який бере початок у римському праві, набув свого розвитку в сучасній правовій системі України, що відповідає міжнародним стандартам у сфері рівності жінки і чоловіка та заборони дискримінації за статевою приналежністю. Важливою гарантією незалежності жінки та її правового становища в суспільстві та сім'ї є її здатність бути самостійним власником майна. Сімейне законодавство України передбачаючи презумпцію спільності майна, нажитого під час шлюбу (фактичного сімейного союзу), право на аліменти після розлучення в певних випадках, закріплює правило щодо розв'язання всіх питань у сім'ї за взаємною згодою та право на договірне регулювання сімейних відносин, тим самим забезпечуючи незалежність жінки та рівність її прав із чоловіком.

Література

1. Основи римського приватного права: Підручник/ В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Х. Право. 2008. 244 с.
2. Казанцев Л. Н. Въ связи съ историческими формами римскано брака. Періодъ языческой. Историко-юридическое изследование. Київ. 1892.
3. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Національний менталітет та регулювання сімейних відносин. Спогоди про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора І. В. Жилінкової). За заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків. Право. 2019. 288 с.
4. Матвеев Г. К. Выбранe/упоряд. В. І. Кисіль. К: Україна. 2008. 600с.
5. Боднар Т. В. Принципи сімейного права. Спогоди про Людину, Вченого, Науковця (до 60-річчя від Дня народження професора І. В. Жилінкової). За заг. ред. Р. О. Стефанчука. Харків. Право. 2019. 288 с.
6. Менджул М. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування). Ужгород. Видавництво Олександри Гаркуші. 2019. 420 с. С. 214.